

М. С. Пузирьов, старший науковий співробітник науково-дослідного центру Інституту кримінально-виконавчої служби, кандидат юридичних наук

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНА РОБОТА ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК ЯК ФОРМА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ

Розглянуто соціально-виховну роботу із засудженими до позбавлення волі на певний строк як форми диференціації та індивідуалізації виконання покарання.

Ключові слова: соціально-виховна робота; засуджені; позбавлення волі на певний строк; диференціація та індивідуалізація виконання покарання.

Одним з багатьох завдань кримінально-виконавчого законодавства, відповідно до ч. 2 ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, є визначення порядку застосування до засуджених заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки. Виправлення осіб, позбавлених волі, за своєю суттю є надзвичайно складною та пріоритетною проблемою, яка нині стоїть перед Українською державою у сфері протидії злочинності [1, с. 162].

Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк яскраво виявляється під час реалізації норм кримінально-виконавчого законодавства, що регламентують застосування до засуджених основних засобів виправлення і ресоціалізації, передбачених ч. 3 ст. 6 КВК України. Одним з таких засобів є соціально-виховна робота із засудженими.

Проблемам виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, заходам впливу на засуджених як на теоретичному, так і практичному рівнях присвятили низку праць такі вітчизняні та зарубіжні вчені: Г. А. Аванесов, Л. В. Багрій-Шахматов, В. А. Бадира, О. І. Бажанов, І. Г. Богатирьов, Т. А. Денисова, О. М. Джука, І. І. Карпець, А. В. Кирилюк, В. В. Коваленко, О. Г. Колб, В. О. Корчинський, М. П. Мелентьєв, В. О. Меркулова, О. С. Міхлін, О. О. Наташев, О. І. Осауленко, О. Л. Ременсон, З. М. Сайфутдінов, І. А. Сперанський, А. Х. Степанюк, М. О. Стручков, Ю. М. Ткачевський, В. М. Трубников, Б. С. Утевський, С. Я. Фаренюк, С. В. Царюк, І. В. Шмаров та ін. Вищезазначені вчені здійснили вагомий внесок у розв'язання проблем пенітенціарної теорії та практики, проте нині недостатньо розробленою залишається, зокрема, проблема

реалізації диференціації та індивідуалізації виконання покарання у засобах виправлення і ресоціалізації засуджених, у тому числі соціально-виховній роботі.

Мета статті полягає у дослідженні соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі на певний строк через призму диференціації та індивідуалізації виконання покарання.

Як справедливо зазначає О. Г. Колб, "...під засобами виправлення і ресоціалізації потрібно розуміти діяльність персоналу органів і установ виконання покарань, громадських організацій і окремих осіб, а також засуджених, що спрямована на створення готовності останніх до самокерованої правослужняної поведінки та повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві" [2, с. 73].

Частина 3 ст. 6 КВК України встановлює єдиний для усіх виправних колоній комплекс основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (установлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив). Водночас ч. 4 ст. 6 Кодексу приписує застосовувати ці засоби "...з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів учиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання".

Проведене нами анкетування 180 співробітників виправних колоній мінімального, середнього і максимального рівнів безпеки, які проходять службу на різних посадах (начальник відділення соціально-психологічної служби (СПС), оперуповноважений, інспектор відділу охорони, інспектор відділу нагляду і безпеки, психолог, начальник відділу нагляду і безпеки) показало, що 57,0 % з них найефективнішим засобом виправлення і ресоціалізації засуджених вважають режим; 45,0 % – суспільно корисну працю; 22,0 % – соціально-виховну роботу; 7,0 % – загальноосвітнє і професійно-технічне навчання; 7,0 % – громадський вплив. Поряд із тим значна кількість респондентів вважає за необхідне комплексне застосування усіх перелічених у законі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (41,0 %). Детально зупинимось на реалізації диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у соціально-виховній роботі із засудженими як одному із засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, передбачених КВК України.

Законодавче закріплення соціально-виховної роботи як одного з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених міститься у ч. 3 ст. 6 КВК України та детально регламентоване гл. 19 КВК України. Відповідно до ч. 1 ст. 123 КВК України, соціально-виховна робота – цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Соціально-виховна робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів.

Основними її напрямками, відповідно до ч. 1 ст. 124 КВК України, визнаються моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їх на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності. У ч. 2 ст. 124 КВК України закріплено форми соціально-виховної роботи. Критерієм законодавчої класифікації є об'єкт впливу, а саме – засуджений. Згідно з цією класифікацією форми соціально-виховної роботи поділяються на три групи: індивідуальні (об'єкт – окрема особистість), групові (об'єкт – відділення засуджених), масові (об'єкт – засуджені всієї колонії) [3, с. 189].

Характер соціально-виховної роботи залежить від виду установи виконання покарань та рівня безпеки. Зокрема, у ст. 124 КВК України зазначені лише основні форми і методи цієї діяльності щодо засуджених у місцях позбавлення волі (моральне, правове, естетичне, фізичне та інше виховання). В окремо взятій дільниці установи виконання покарань ці форми і методи конкретизуються з урахуванням особи засудженого, тяжкості вчиненого злочину та інших обставин, що мають суттєве значення для виправлення і ресоціалізації об'єктів соціально-виховного впливу.

Відповідно до ч. 4 ст. 123 КВК України, стимулювання правослухняної поведінки засуджених здійснюється за допомогою програм диференційованого виховного впливу з урахуванням їх поведінки, психічного стану і ступеня соціальної занедбаності (курсив наш. – М. П.). Згідно з ч. 5 зазначеної статті, ці програми мають ураховувати можливості виховної функції режиму відбuvання покарання, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, заходів заохочення і стягнення, які застосовуються до

осіб, позбавлених волі, самодіяльних організацій засуджених, громадських, благодійних і релігійних організацій, а також залучення засуджених до самовиховання.

Відповідно до Положення про порядок реалізації у виправних і виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі, у колоніях реалізуються такі типові програми: “Освіта”, “Професія”, “Правова просвіта”, “Духовне відродження”, “Творчість”, “Фізкультура і спорт”, “Подолання алкогольної та наркотичної залежності”, “Підготовка до звільнення”.

Адміністрація колоній може корегувати зазначені програми з урахуванням виду установ та контингенту засуджених та реалізовувати інші програми, що сприяють становленню засуджених на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності [4].

Слід зазначити, що під час справляння персоналом колонії диференціації та індивідуалізації виховного впливу такий принцип кримінально-виконавчого законодавства, як диференціація та індивідуалізація виконання покарань, трансформується у принцип педагогічного процесу – як індивідуального і диференційованого підходу до засуджених. У радянській спеціальній літературі (Л. А. Висотіна) зазначена трансформація законодавчого принципу у принцип перевиховання втілювалася у такий принцип, як “диференціація і глибока індивідуалізація каральних і виховних впливів на засуджених з урахуванням їхніх вікових та індивідуальних особливостей, ступеня соціально-етичної занедбаності і перевиховання” [5, с. 149].

Принцип індивідуального і диференційованого підходу означає врахування у соціально-виховній роботі індивідуальних особливостей засуджених, а також ознак, спільних для різних їх категорій. Поняття “засуджені” з психологічної, демографічної та інших позицій є дуже різноманітним. Засуджених можна диференціювати за віком, спрямованістю особистості (стала позитивна, стала негативна, нестала або суперечлива, пристосовницька), характером учинених злочинів (корисливі, проти особи та ін.), за кількістю судимостей, ступенем педагогічної занедбаності, за неформальним положенням у групі тощо. *Диференціація засуджених* – не самотета, а лише унікальний інструмент у руках співробітника виправної колонії, який дає змогу оптимально розробляти і реалізовувати типові програми соціально-виховної роботи з різними категоріями засуджених, найбільш

точно і тонко знаходити підходи до особистості як неповторної індивідуальності, а на цій основі конкретизувати такі програми [6, с. 47]. У такому разі диференціація передуює індивідуалізації, виступає її передумовою, створює сприятливі умови для здійснення останньої.

Практика діяльності виправних колоній, а також проведене анкетування співробітників відділу соціально-виховної та психологічної роботи колоній показує, що найбільш ефективною формою соціально-виховної роботи є індивідуальна форма, організована на основі психолого-педагогічних принципів і методів. На це вказали близько 57,0 % респондентів. Це пов'язано, насамперед, із тим, що саме індивідуальний підхід до засуджених дає змогу враховувати усі обставини, що виникають у період виконання/відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Річ у тім, що біографія, соціальні зв'язки кожного засудженого індивідуальні і без їх урахування не просто підібрати відповідний підхід до особистості, що сприяв би досягненню мети виправлення і ресоціалізації.

Однак в умовах сьогодення, коли на одного начальника відділення СПС припадає близько 100 засуджених, не кажучи уже про психолога (який може бути один на всю колонію), здійснювати індивідуальну роботу практично неможливо. Результати проведеного анкетування персоналу виправних колоній показали, що оптимальними варіантами співвідношення чисельності засуджених на одного начальника відділення СПС для максимальної індивідуалізації виконання покарання є такі.

1. Для виправних колоній мінімального рівня безпеки:
 - до 25 засуджених – 28,0 %;
 - від 25 до 50 засуджених – 58,0 %;
 - від 50 до 75 засуджених – 14,0 %;
 - від 75 до 100 засуджених – 0 %.
2. Для виправних колоній середнього рівня безпеки:
 - до 25 засуджених – 27,0 %;
 - від 25 до 50 засуджених – 43,0 %;
 - від 50 до 75 засуджених – 28,0 %;
 - від 75 до 100 засуджених – 2,0 %.
3. Для виправних колоній максимального рівня безпеки:
 - до 25 засуджених – 32,0 %;
 - від 25 до 50 засуджених – 48,0 %;
 - від 50 до 75 засуджених – 17,0 %;
 - від 75 до 100 засуджених – 3,0 %.

Навіть добре організовані групові та масові заходи приречені на невдачу, якщо вони не поєднуються з індивідуальним підходом, системою індивідуальних бесід та іншими видами індивідуальної роботи із засудженими. Індивідуальний підхід виступає важливим принципом організації соціально-виховної роботи із засудженими до такого виду покарання. Необхідність індивідуального підходу пояснюється особливостями особистості кожного засудженого і, таким чином, особливостями засобів впливу на його психіку, які необхідні для зміни особистості. Індивідуальний підхід є особливо важливим під час проведення індивідуальної роботи.

Індивідуальна робота як одна з основних форм соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі "...являє собою систематичний і цілеспрямований виховний вплив на конкретних засуджених, що здійснюється на основі вивчення та з урахуванням індивідуальних соціально-психологічних і педагогічних особливостей їхньої особистості" [7, с. 186]. Нагадаємо, що індивідуальний підхід та індивідуальна робота – не тотожні поняття. Індивідуальний підхід має характеризувати застосування усіх засобів і методів виправного впливу на засудженого. Він означає, що будь-який метод, будь-який засіб має застосовуватися до конкретного засудженого залежно від особливостей його особистості. З точки зору пенітенціарної педагогіки, *індивідуальна робота* – це один з методів виховання, що виражається у впливові на особистість засудженого безпосередньо з боку вихователя. Індивідуальна робота так само, як і інші засоби та методи впливу, має бути заснована на індивідуальному підході.

Під час проведення роботи з виправлення і ресоціалізації засудженого вихователі мають слідувати з того, що результативність засобів виправного впливу перебуває у прямій залежності від характеру і властивостей особистості цього засудженого. Один і той самий засіб може справити позитивний вплив на одного засудженого, бути нейтральним стосовно іншого і мати негативні результати при використанні його стосовно третього. А. С. Макаренко з цього приводу писав, що "...методика виховання повинна ґрунтуватися на загальній організованості життя, на підвищенні культурного рівня, на організації тону і стилю всієї роботи, на організації здорової перспективи, ясності, *особливо ж на увазі до окремої людини, до її успіхів і невдач, до її ускладнень, особливостей, прагнень*" (курсив наш. – М.П.) [8, с. 42]. Успіх індивідуальної роботи залежить від знання особистості

засудженого. “Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна перед цим пізнати її теж в усіх відношеннях”, – писав К. Д. Ушинський [9, с. 23].

Слід акцентувати, що індивідуальний підхід до засудженого виявляється уже під час перебування його у дільниці карантину, діагностики і розподілу (КДіР). Дільниця КДіР створюється з метою первинного психолого-педагогічного вивчення особистості всіх новоприбулих до колонії засуджених, медичного нагляду за ними, сприяння адаптації до умов позбавлення волі та розподілу засуджених у межах установи для визначення оптимальних умов відбuvання покарання.

Звичайно, без педагогічного та психологічного підґрунтя вивчення засудженого неможливо говорити про комплексність цього явища, яке, на думку І. Г. Богатирьова та С. В. Царюка, і вирізняє кримінально-виконавчу характеристику засуджених. Така характеристика, маючи у своєму складі відомості про ступінь виправлення засудженого, не може обійтися без знань, якими оперують пенітенціарна педагогіка та психологія, тому вчені, якими ми цитували, опосередковано використовують їх під час вивчення засудженого через призму його кримінально-виконавчої характеристики [10, с. 112]. Про важливість психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого свідчить хоча б і той факт, що окремі вчені у галузі кримінально-виконавчого права вважають її неналежне вивчення однією із причин учинення злочинів в установах виконання покарань [11].

Як зазначається у спеціальній літературі (М. Б. Метелкін, О. С. Міхлін), індивідуалізація карально-виховного впливу стосовно засуджених перебуває у прямій залежності від ступеня соціально-моральної та педагогічної занедбаності особистості. Ступінь такої занедбаності може бути визначено лише у процесі глибокого та всебічного вивчення особистості засуджених [12, с. 13]. Індивідуалізація виконання покарання тісно пов'язана з урахуванням особистості засудженого [12, с. 51]. Це викликано тим, що вивчення засудженого у кримінально-виконавчому праві та пенітенціарній педагогіці розглядається як найважливіша передумова індивідуалізації карального і виправного впливів, підвищення ефективності їх впливу на соціально-моральну перебудову особистості [5, с. 25]. Вивчення особистості засудженого – це складний та багатогранний процес, що полягає в отриманні та аналізі значної кількості відомостей про особистість засудженого для використання цих даних під час планування та організації роботи з його виправлення і ресоціалізації [12, с. 13].

Заслугує уваги програма вивчення особистості засудженого, запропонована Л. А. Висотиною, в якій зазначено: “Педагогічне вивчення засуджених у період відбування покарання спрямовано на прогнозування і практичне виявлення найбільш ефективних умов, засобів і методів їх перевиховання. Для цього вихователю необхідно знати не тільки моральні вади особистості, що підлягають викорінюванню, а й життєві обставини, що сприяли їх прояву і вчиненню злочинних дій, і які обумовлюють індивідуально-специфічний характер сформованих моральних якостей особистості, як позитивних, так і негативних” [5, с. 26–27].

Останніми роками у вітчизняній пенітенціарній науці акцентовано увагу на індивідуальному вивченні окремо взятого засудженого, ураховуючи його кримінально-виконавчу характеристику [13, с. 37–47; 14]. Вона становитиме собою як процес, який триває у часі, так і відповідний документ, що використовуватиметься персоналом колонії під час вирішення питань, пов'язаних зі зміною умов тримання засудженого, переведення його до іншої установи або застосування умовно-дострокового звільнення [15, с. 71], тобто максимально сприятиме індивідуалізації та диференціації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк. З цієї метою І. Г. Богатирьовим та С. В. Царюком розроблено відповідний документальний зразок [10, с. 181–186] такої характеристики та надано методичні рекомендації щодо її використання у практичній діяльності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що вивчення особистості засудженого як прийом індивідуалізації виконання покарання, спрямоване на виявлення її особливостей, актуальних для визначення юридико-педагогічної стратегії стосовно кожного окремого засудженого у процесі виконання/відбування покарання, має суттєве теоретичне і практичне значення [16, с. 199].

Свого часу І. Ю. Бобильова висловила слушну пропозицію щодо поліпшення процесу виховного впливу на засуджених до позбавлення волі. Згідно з думкою І. Ю. Бобильової, пропонувалося зменшити чисельність засуджених у загонах, тим самим зменшивши навантаження на начальника загону [17, с. 65]. На нашу думку, її актуальність залишається й дотепер, ураховуючи таке: у разі зменшення їх кількості, начальник відділення СПС матиме можливість поглиблено вивчати кожного засудженого, опрацьовувати заходи виховної роботи, більше уваги приділяти розробленню та коригуванню програм диференційованого

виховного впливу на засуджених. За даними Державної пенітенціарної служби України, некомплект посад середнього і старшого начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України (серед них і начальників відділень СПС. – *М. П.*) становить 1398 од., або 10,4 % від штатної чисельності [18], що не сприяє формуванню міцної, здатної виконувати поставлені завдання СПС у колоніях.

Підсумовуючи викладене, доцільно запропонувати обмеження чисельності засуджених у відділеннях до кількості, коли б на одного начальника відділення СПС припадало до 50 засуджених. Саме таку цифру визначила більшість опитаних співробітників виправних колоній мінімального, середнього та максимального рівнів безпеки під час анкетування.

Список використаних джерел

1. Трубніков В. Проблеми соціальної адаптації звільнених від покарання в зарубіжних країнах / В. Трубніков // Вісник Акад. прав. наук України. – Х., 1997. – № 2. – С. 161–170.
2. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Колб Олександр Григорович. – К., 2007. – 509 с.
3. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / [Синьов В. М., Радов Г. О., Кривуша В. І., Беца О. В.]. – К. : МП “Леся”, 1997. – 272 с.
4. Про затвердження Положення про порядок реалізації у виправних і виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 черв. 2004 р. № 116.
5. Высотина Л. А. Педагогические основы процесса исправления и перевоспитания осужденных в ИТУ / Высотина Л. А. – М. : Юрид. лит., 1977. – 200 с.
6. Дрижак В. В. Пенітенціарна педагогіка : навч. посіб. / Дрижак В. В. – Чернігів : Черніг. юрид. коледж Державного департаменту України з питань виконання покарань, 2009. – 270 с.
7. Советское исправительно-трудовое право : учебник / под ред. Н. А. Стручкова, Ю. М. Ткачевского. – М. : Юрид. лит., 1983. – 352 с.
8. Макаренко А. С. Сочинения в семи томах / Макаренко А. С. – М. : Изд-во Академии пед. наук, 1958. – Т. 5. – 559 с.

9. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : [в 11 т.] / Ушинський К. Д. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1950. – Т. 8. – 775 с.

10. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавчі засади виконання та відбудовання кримінальних покарань у виправних колоніях максимального рівня безпеки : моногр. / І. Г. Богатирьов, С. В. Царюк. – Чернігів : КП Вид-во “Чернігівські обереги”, 2010. – 210 с.

11. Колб О. Неналежне вивчення особи злочинця – одна з детермінант вчинення злочинів у місцях позбавлення волі / О. Колб // Юрид. Україна. – 2005. – № 3. – С. 69–72.

12. Метелкин М. Б. Личность особо опасных рецидивистов и вопросы дифференциации исполнения наказания / М. Б. Метелкин, А. С. Михлин. – М. : Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1980. – 96 с.

13. Богатирьов І. Г. Українська пенітенціарна наука : моногр. / Богатирьов І. Г. – Д. : ДДУ ВС, 2008. – 318 с.

14. Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбудовують покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Царюк Сергій Васильович. – Д., 2009. – 230 с.

15. Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених : актуальні питання / С. В. Царюк // Центральноукр. правничий часопис Кіровогр. юрид. ін-ту ХНУВС : зб. наук. пр. – Кіровоград : КіроОІ ХНУВС. – Спец. випуск. – 2011. – № 1. – С. 68–71.

16. Пузирьов М. С. Вивчення особистості засудженого як прийом індивідуалізації виконання покарання / М. С. Пузирьов // Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 4 трав. 2011 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. – С. 197–199.

17. Бобылева И. Ю. Факторы, влияющие на достижение цели исправления и перевоспитания, в отношении лиц, осужденных к длительным срокам лишения свободы / И. Ю. Бобылева // Проблемы дифференциации исполнения наказаний : [сб. науч. тр. ; отв. ред. А. В. Бриллиантов]. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1991. – С. 60–67.

18. Звіт про виконання Плану заходів щодо реалізації основних напрямів діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2011 рік (за I квартал 2011 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=82977&cat_id=66359